

ТРАДИЦІЯ У ФОРМАХ БАНЕВИХ ЗАВЕРШЕНЬ ЦЕРКОВ УКРАЇНСЬКОГО АРХІТЕКТУРНОГО МОДЕРНУ ТА ЇЇ ВИРАЖЕННЯ В СУЧАСНОМУ ХРАМОБУДУВАННІ

© Гнідець Р.Б., 2008

Розглянуто питання традиції формування баневих завершень церковних будівель, їхню типологію та конструктивно-просторові різновиди, що впливають на тектонічні особливості в українському храмобудуванні. Розглянуто сучасні форми баневих завершень та їх дотичність до традиційних баневих завершень церков.

To consider the question of forming tradition the domical completion to church buildings hers typical and spatial-constructive variety that will had an influence on the tectonic features in ukrainian temple construction. To consider the contemporary domical completion forms and hers proximity to the architecture tradition in church building.

Ставлення проблеми

Охарактеризовано формотворчі аспекти розвитку баневих завершень, їхня традиція в стилістично-конструктивному вирішенні, формування стилістики цих завершень в архітектурі церков українського модерну та їхня трансформація в сучасних храмових будівлях.

Мета статті

Виявити закономірності формування баневих завершень церков українського модерну на підґрунті архітектурно-будівельної традиції та їх прояви в сучасному храмобудуванні.

Виклад основного матеріалу

Форма, конструкція та простір є тими головними чинниками, які формують кожен архітектурну будівлю, і зокрема, сакральну, якою є церква. Ще одним вирішальним компонентом в архітектурі храмів є їхнє баневе завершення у формальному, зовнішньому вираженні. Адже саме завершення бань церков творили і творять той неповторний, домінуючий акцентуючий засіб виразності, що також є вираженням їх архітектурно-типологічної та стилістичної різноманітності у формотворчій традиції українського храмобудування. І саме церкви українського архітектурного модерну як предмет нашого дослідження найповніше увібрали всю сукупність надбань у виявленні традиції формування образу, форми і простору українських храмів. Адже в них будівничі, а серед них такі відомі архітектори, як: І та Л. Левинські, В. і Є. Нагірні, Ол. Пежанський, Ол. Лушпинський, Р. Грицай, С. Тимошенко, В. Січинський та інші, зуміли використати і творчо інтерпретувати багатющий стилістичний та типологічний матеріал українських храмових будівель, зокрема, у формах їх баневих завершень. Цей період є, на жаль, ще недостатньо вивчений, а він фактично був завершальним творчим етапом розвитку архітектури української церкви у працях її будівничих, який був припинений у 30–40-х рр. минулого століття. Саме в ньому необхідно шукати сучасним архітекторам інспірації та продовжувати пошуки і реалізацію сучасної візії українського храму і його баневих завершень.

Три основні архітектурно-будівельні періоди, а саме: Княжа доба, доба Ренесансу та Бароко стають найвиразнішими щодо багатства і розмаїття форм та стилістики баневих завершень українських храмів, як і просторово-обсягових їх вирішень. Вже починаючи від часів Княжої доби (Руси-України) архітектура церков вирізнялася різновидами баневих завершень, зокрема, в

архітектонічних вирішеннях однобаневих храмів як найпоширеніших, п'ятибаневих і рідше три- чи семибаневих, з меншими двома завершеннями над західними кутовими обсягами. Пірамідальність структури зовнішніх і внутрішніх просторів, як і шоломоподібні завершення бань, іноді з виразним видовженням догори, або дещо пологішими рисами, як також пірамідально-наметові завершення для дерев'яних церков, стають вирізняльними особливостями українського храмобудування цього часу. До них належать: собор Успення Пресвятої Богородиці у Володимир-Волинському, 1160 р.; церква Параскеви-П'ятниці в Чернігові, кін. XII ст.; церква св. Василя Великого в Овручі, бл. 1190-х рр. та інші (рис. 1). У розвитку триванної хрещато-баневої структури церковної будівлі українськими будівничими був обраний не тип константинопольського храму на "чотирьох опорах", а варіант хрещато-баневої структури з однорідними підбаневими стовпами, який розвинувся в церковній архітектурі Вірменії та Грузії. Ця структура робила можливим збільшувати розміри хрещато-баневої частини як в плані, так і у висоту, а завдяки підбаневим опорам та опорним лукам влаштовувати центральний підбаневий квадрат фактично будь-якої величини, не порушуючи при цьому цілісності обсягово-просторової структури всієї храмової будівлі [1].

а

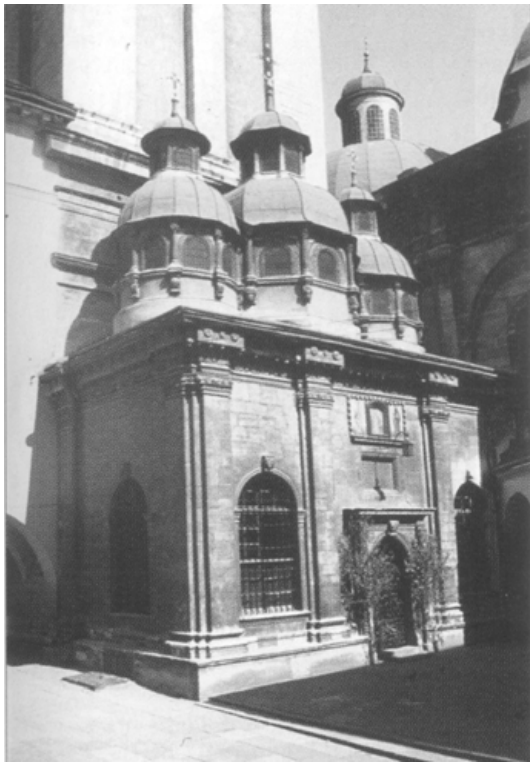

б

*Рис. 1. Овруч. Церква св. Василя Великого (а);
Володимир-Волинський. Собор Успення Пресвятої Богородиці (б)*

Наступним періодом стилістичного розвитку української церковної архітектури стає Ренесанс, який творчо використовує класичну спадщину у поєднанні з особливостями національних здобутків, стаючи взірцем розвитку власних українських рис для храмобудування цієї доби. У церковному будівництві існують взаємовпливи дерев'яних та мурованих будівель, де тридільність планувальної структури – відповідник тризрубності в дерев'яних храмових взірцях – є традиційною для тогочасної церковної архітектури, яка завершувалася однією, трьома та рідше п'ятьма банями. Поява над баневими завершеннями світлового ліхтаря (його використання над баневими конструкціями відоме вже від XI–XII ст. в баптистеріях Флоренції та Пізи) має декілька передумов, що сприяли його виникненню як архітектонічного та конструктивно-будівельного компонента простору. Це, зокрема, підкреслення доземного (вертикального) акцентування самого силуету та

структурності всього баневого обсягу храмової будівлі, як і додаткового освітлення підбаневого простору і самої бані зсередини. Також існували конструктивні переваги при його спорудженні з огляду кліматичних особливостей території України, зокрема частих опадів у вигляді снігу та дощу або значних температурних змін. А для баневих конструкцій зі суміщеним покриттям це має неабияке значення щодо питання конденсату, теплового режиму та збереженості мальовидел зсередини. Розділення дахових конструкцій та склепінчастого перекриття в мурованих і дерев'яних церквах сприяло збереженню їх від замокання та давало змогу періодично оглядати конструкції. Розподіл перекриття і покриття баневих та склепінчастих конструкцій значно зменшив навантаження на перші, полегшив несучі конструктиви та зменшив їхні розміри [2]. Отож, найчастіше спостерігаємо в архітектурі ренесансових храмів України (як в мурованих, так і в дерев'яних взірцях) тридільну планувальну структуру, рідше тринавну – базилікальну чи хрещату, які завершуються одним, трьома та інколи п'ятьма банями. А щодо баневих форм завершення підбаневих просторів, то найчастіше вживаними були такі, як: півсферичні; гранчасті; з одним чи кількома приступами-заломами та видовжені догори; пірамідальні тощо. Зокрема їх зустрічаємо в таких церковних будівлях: церкві Успіння Пресвятої Богородиці та каплиці Трьох Святителів у Львові, 1591–1629 рр., каплиці Боїмів у Львові, 1609–1615 рр., церкві Покрови Пресвятої Богородиці в Низькиничях на Волині, 1653 р., церкві св. Михайла в Кутах на Івано-Франківщині, 1697 р., церкві Собору Пресвятої Богородиці в Поморянах, 1690 р. та церкві св. Миколая в Підгірцях на Львівщині, 1720 р. (рис. 2).

а

б

Рис. 2. Львів. Каплиця трьох святителів при Успенській церкві (а);
Підгірці. Церква св. Миколая (б)

Саме в архітектурі храмів з висотно розкритим простором найповніше втілювалося уявлення українців про піднесено прекрасне та небесне. Це відповідало ментальності нашого народу, його високому пориванню до духовності та віри в Бога. І ця архітектура засвідчувала тісне поєднання сучасного з минулим. Піднесення в духовному, культурному і державницькому житті українців збіглося з такими самими явищами в європейській культурі бароко, яка своїми естетичними засадами: тріумфальністю, драматизмом та мальовничістю – співзвучні їхнім уявленням. Ось чому західноєвропейські форми бароко так природно і органічно злилися з автохтонними (українськими – прим. авт.),

виготовивши власний стиль, що отримав назву українського бароко [3]. Українські храми з вежоподібними верхами мають висотне розкриття внутрішнього простору. Святковість і урочистість в них досягаються не фізичними розмірами і масою, а винятково архітектурно-мистецькими засобами – пропорційним ладом, порівнянням окремих частин композиції, цілого та деталей. Барокові церкви в баневих завершеннях із приступами з інженерно-конструктивного боку не мають аналогій у світовій архітектурі. Якщо в європейській мурованій архітектурі зникли ознаки впливу дерев'яних їх відповідників, то в Україні, навпаки, засіб побудови планувально-просторових структур дерев'яних храмів істотно впливав на формування типів мурованих церков з вежоподібними верхами. Вони групувалися, як і в дерев'яних взірцях по одній лінії в тридільних церковних будівлях чи навхрест, як в п'ятидільних (хрещатих) храмах. Одноверхі церкви найчастіше зводили на хрещатій планувальній основі. Як у планувальному вирішенні переважали гранчасті форми храмових просторів над рівнобічними (прямокутними), так і підбанники зустрічаються частіше гранчасті, ніж круглі (циліндричні) [4].

Барокові будівлі храмів використовували тринавні типи храмів XII–XIII ст. (базилікального планувально-просторового устрою) та отримали більшу пластичну виразність завдяки розвитку середньої головної нави, що і в західноєвропейських храмах утворювала невеликий виступ-ризаліт. На західному фасаді влаштувалися сходові вежі на хори та портал між ними (собор Св. Трійці в Чернігові, 1678–1695 рр. або собор св. Миколая Братського монастиря у Києві, 1630–1693 рр.). Щодо форм баневих завершень, то їхнє розмаїття вражає. Це сферисто-кулясті і конічні форми, дещо плескаті з приступами на сферичній, грушеподібній або пірамідальній формах. Ліхтарі як переважаюче завершення зовнішніх баневих форм мають кулясте або класичне шоломоподібне, видовжене чи пірамідальне закінчення, і як акцентування доземних (вертикальних) доміант храмової будівлі. Співвідношення баневих завершень у пропорційному і величинному значенні, як і незначна відхиленість їх осей до центру, давали відчуття оптично-зорової довершеності та геометричної кристалічної структури, яку необхідно розглядати з усіх боків і де кожен бік є головним і неповторним у своїй архітектонічній виразності. Це спостерігаємо в таких церковних будівлях, як – собор Преображення ГНІХ в Харкові, сер. XVIII ст., собор Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві, XVIII ст., церква св. Михаїла в Кутах на Івано-Франківщині, 1697 р., собор Св. Трійці в Новоселиці (Новомосковську) на Дніпропетровщині, 1775–1778 рр., церкві в с. Воронеж на Сумщині, 1776 р. тощо [5] (рис. 3).

а

б

Рис. 3. Полтава. Собор Хрестовоздвиженського монастиря (а);
Березна. Церква Вознесіння Господнього (б)

Український архітектурний модерн, мабуть, без перебільшення можна назвати відродженням української архітектурної традиції вже в новому столітті, коли широко використовуються метал та залізобетон, які з технічно-будівельного боку допомагають будівничим в їх архітектурно-образних пошуках. Цей новий стиль розвивається в архітектурі українського храмобудування у двох напрямках. Перший з них був спрямований на використання і творчу інтерпретацію мистецьких традицій Київської Русі–України та Візантійсько-Балканського регіону, які були характерними і досить подібними у своєму вираженні як на заході, так і на сході України. Другий напрямок взорувався на творчій інтерпретації та використанні мотивів бойківської та гуцульської народної архітектури, як і архітектури українського бароко. Індустріальний поступ давав можливість використовувати металеві конструкції у вигляді несучих ферм як основи баневих конструктивів, а також і бетон та залізобетон в несучих елементах бань, луків та опор-стовпів. Це спонукало будівничих до новаторських пошуків форм та архітектурно-просторових і планувальних вирішень церков, які відображали традиційну напрямленість українського храмобудування.

Отож у планувальному заложенні церковні будівлі цього періоду (кін. XIX–I трет. XX ст.) ми знаходимо фактично всі типи храмів, зокрема, базилікальні тринавні і тридільні, хрещаті, центричні та ротондальні. Водночас баневі простори, що над ними підносяться, у формальному вираженні відображають обриси, характерні для всіх перелічених періодів творення архітектури української церкви. Багатство цих завершень творилося завдяки використанню будівничими як несучого елемента, зовнішньої оболонки бані, металевих конструкцій кружин та ферм (для опорних елементів колон, луків та несучих кілець підбанників використано бетон та залізобетон), створюючи певні імітації приступів-заломів чи накладанням однієї об'ємної форми на іншу, через певну кількість приступів [6]. Як форми в баневих завершеннях використовуються шоломоподібні, грушеподібні, півсферичні, кулясті, пірамідальні-наметові, з дещо пласкою чи, навпаки, видовженою догори сферичними формами. Деякі з цих перелічених баневих формоутворень маємо можливість спостерігати також і в дерев'яній храмовій архітектурі, яка переважно ставала основою і взірцем для мурованих відповідників.

Ці форми баневих завершень спостерігаємо у таких будівлях: церкві Найсвятішого Серця Ісуса в Березці, 1931 р., церкві Страдаючої Матері Божої в Бірчі, тепер РП., 1939 (зруйнована у 1950 / 60-ті рр.), церкві Успіння Пресвятої Богородиці в Мразиці, 1929 р., Церкві в Михайлівцях на Закарпатті, 1935 р. та інші. Взірцями дерев'яних церков є храми: церкви в с. Климці, 1926 р., в с. Гребеніві, 1928 р., у с. Верхньому Синьовидному, 1940-ві рр. чи церква Зіслання Св. Духа в с. Лінені Великій, 1905 р. (рис. 4). Необхідно зауважити, що українське храмобудування завжди дотримувалося засадничих принципів формування архітектоніки баневої просторової структури через збереження символічно-образної виразності та єдності баневої структури з планувально-функціональним її вирішенням. А особливості формування образу і форми баневого завершення церков відображали глибоку традиційність і розмаїття у їх втіленні. Оскільки баня стала квінтесенцією висотного розвитку українського храмобудування, то саме вона є тим креативним чинником, завдяки яким будівничі церков українського модерну творили насправді визначні та досконалі взірці українського храму. Необхідно також зауважити, що церковні будівлі цього періоду відзначалися особливою гармонійністю, масштабністю та пропорційною довершеністю стосовно навколишньої забудови та місцевості. Зведені у містах і містечках, вони ніколи не справляли враження масивної брили чи переважаної домінанти, як це спостерігається в архітектурі сучасних храмів. Їх будівничі змогли віднайти оптимальну пропорційність і гармонійність та вміло використовували ландшафт та місце побудови. А баневе завершення у всіх церковних будівлях ставало лише підтвердженням архітектурно-просторового вирішення.

Сучасне храмове будівництво доволі плідно користується досягненнями попередніх епох і, зокрема, періоду українського модерну, для якого, як ми вже зазначали вище, характерним є достатньо багате баневе вираження у формотворчому аспекті. Ці форми інколи копіюються формально, а інколи творчо інтерпретуються. Ми маємо також приклади вже сучасного, “новаторського” підходу, за яким формально вирішують баневий компонент тектоніки. Це засвідчують такі приклади будівель українських церков або церков східної традиції: семінарська церква в Львівській Духовній семінарії Св. Духа на Хуторівці у Львові, церква Божого Тіла в Брюховичах поблизу Львова, церква Вознесіння Господнього у Львові, церква св. Апостола Петра в Тернополі, церква Преображення Господнього в

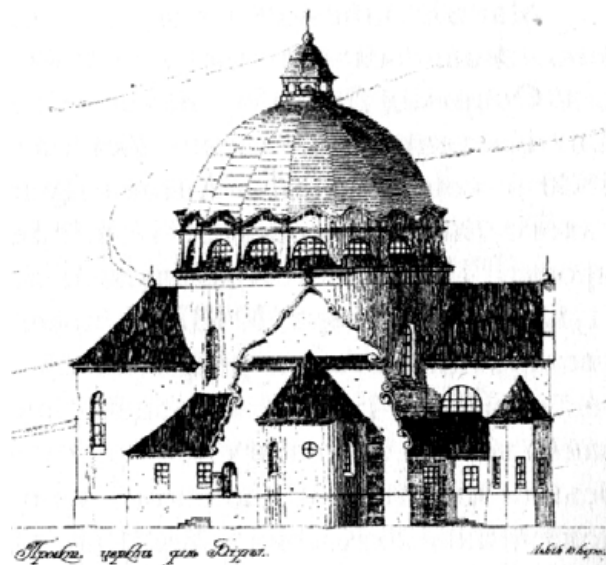
Івано-Франківську чи церква свв. Володимира і Ольги у Львові. Ці перелічені взірці яскраво презентують творчу інтерпретацію традиційних баневих завершень храмів українського модерну і їх новаційне втілення в сучасних будівлях. До іншого переліку належать такі: церква біля будинку емеритів в Торонто, Канада, церква св. Стефана в Калгарі, Канада, церква св. Йосифа у Вініпегу, Канада, храм Воскресіння Господнього в Білостоці- Сонячний Стік, РП., монастирська церква св. Василя Великого у Києві (рис. 5). Він представляє формування баневих завершень храмових будівель як певні асоціативні вираження, проте матеріальне втілення сакральної суті не повинно бути асоціативним сприйняттям автора та усунення традиційних начал. Адже Сакрум існує реально і не придуманий кимось! [7].

a

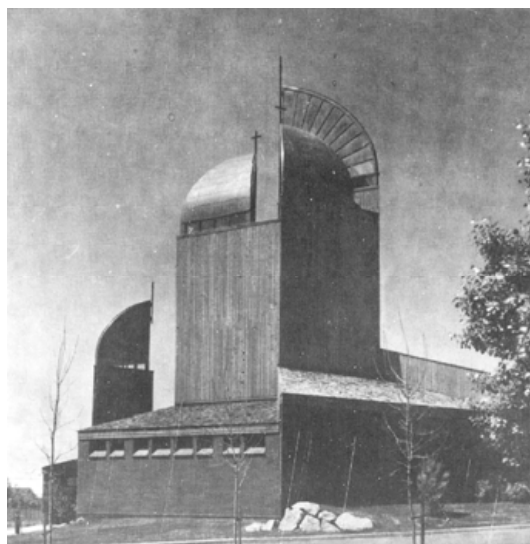

б

в

Рис. 4. Гребенів. Греко-католицька церква (а); Березці. Церква Серця Ісуса (б); Бірча, РП. Проект Церкви страдаючої Матері Божої (в)

а

б

в

г

Рис. 5. Калгарі, Канада. Церква с. Стефана (а); Львів. Семінарська церква на Хуторівці (б); Івано-Франківськ. Церква Преображення Господнього (в); Білосток, РП. Храм Воскресіння Господнього (г)

Висновки

Отже, сучасним будівничим церков необхідно переймати досвід своїх попередників і творити храмову будівлю, що гармонійно вписується в наколишній ландшафт та забудову, формуючи простір як сукупність оптимальної композиції, масштабності, співрозмірності архітектоніки та

обсягово-просторового вирішення. Цього досягають також у формальному вираженні й баневими завершеннями храмових будівель, які повинні не тільки бути тектонічно і просторово вдалими, але і нести в собі певну архітектурно- національну виразність і питомість, в яких виразно прочитуються традиції та новаторство сучасної доби.

1. *Історія української архітектури* / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 100–173.; Логвин Н. Хрестово-банні храми стародавнього Києва в контексті середньовічної східнохристиянської традиції // *Архітектурна спадщина України* / За ред. В. Тимофієнка. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 33–51; Гнідець Р.Б. Конструктивні особливості хрестово-баневої структури українських церков Княжої доби (X–XII ст.) // *Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 2000. – № 410: Архітектура. – С. 326–331. 2. *Історія української архітектури* / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 379–388, Щербаківський в. Дерев’яні церкви на Україні і їх тип. – Львів: НТШ, 1906. – 23 с., Vuxston D. *The wooden churches of Europe: Antroductory survey*. – Cambridge: CUP, 1988. – P. 177–194. 3. Тарануценко С.А. Народні елементи в монументальній мурованій архітектурі XVII–XVIII ст. на Слобожанщині // *Пам’ятки архітектури*. – К., 1992. – С. 58–63. Логвин Г. Храми Козацької доби // *Народне мистецтво*. – К., 1997. – № 1. – С. 6–11; Гнідець Р. Особливості баневих просторів храмів в архітектурі Львівського собору св. Юра // *Київська церква: Альманах християнської думки*. – Київ–Львів: Провінція оо. Василян “Най-святішого Спасителя в Україні”, 2001. – № 1(12). – С. 143–148. 4. Логвин Г.Н. *По Україні: Стародавні мистецькі пам’ятки*. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 288–296; Логвин Г. *Стильові особливості архітектури й монументального мистецтва українського бароко* // *Архітектурна спадщина України* / За ред. В. Тимофієнка. – К., 1997. – Вип. 4. – С. 51–59; Гнідець Р. Особливості формування архітектури українських церков в аспекті розвитку їх баневих структур // *Вісн. ЛДАУ*. – 2003. – № 4: Архітектура і сільгоспбудівництво. – С. 159–165. 5. Цапенко М.П. *Архітектура Левобережної України XVII–XVIII веков*. – М., 1967. – С. 154–171; Тарануценко С.А. *Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної архітектури*. – К.: Будівельник, 1976. – С. 237–249; Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // *Архітектурна спадщина України* / За ред. В. Тимофієнка. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 102–109; Жук Р. Ритмічні особливості української церковної архітектури // *Пам’ятки України*. – К., 1991. – № 4. – С. 38–45. 6. Слободян В. Сакральні споруди архітектура Р. Грицяя // *Вісн. інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. Ч. 3. – Львів: Інст-т “Укрзахідпроектреставрація”, 2003. – С. 79–88; Слободян В. *Архітектор Лев Левинський*. // *Вісн. інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. Ч. 15. – Львів: Інст-т “Укрзахідпроектреставрація”, 2005. – С. 12–20; Гнідець Р. Особливості баневої структури в церквах Галичини кін XIX–20–30-х рр. XX ст. та їх сучасне втілення в храмовому будівництві // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів: Вид-й компл. Наукового товариства імені Шевченка, 2001. – Т. ССХLI: Праці Комісії архітектури і містобудування. – С. 341–360. 7. Гнідець Р. Баневий простір і його архітектонічне вирішення в сучасних храмових будівлях // *Сучасні проблеми архітектури і містобудування: науково-технічний збірник* / Відп. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2005. – Вип. 14. – С. 265–281; Гнідець Р. Типологія і форма баневих завершень сучасних церков у просторі міста // *Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”*. – 2006. – № 568: Архітектура. – С. 186–191; Гнідець Р. *Архітектура церкви: модерність традиції чи “авангард”* // *Журн. “С”. Архітектура, будівництво, інтер’, мистецтво*. – Львів: Артсервіс, 2007. – № 3. – С. 2–5.